

מבוא

הקורא בפירושו של רש"י למקרא, בייחוד לתורה, ולו רק ברפרוף, חש מיד במקום המרכזי שתופס הביטוי "פשוטו של מקרא" בגישתו של פרשן זה. כבר בפירושו לפסוק הראשון בתורה: "בראשית ברא אלהים את השמים ואת הארץ", משמיענו רש"י: "... ואם באת לפרשו כפשוטו כך פרשהו...". ובפירושו לכתוב "וישמעו את קול ה' אלהים מתהלך בגן לרוח היום...". (ג, ח), מציג לפנינו רש"י את גישתו הפרשנית: "... ואני לא באתי אלא לפשוטו של מקרא ולאגדה המישבת דברי המקרא דבר דבור על אפניו".¹ אולם, בד בבד עם התרשמות זו, עולה התרשמות נוספת, מנוגדת ולא פחות מדויקת. בין פירושיו של רש"י מרובים אלה, אשר גם בלא עידון ודיוק של הגדרות חש הקורא שאין הם אלא פירושים מובהקים על דרך הדרש. ואין מנוס מן התמיהה כיצד מי שאמר: "... ואני לא באתי אלא לפשוטו של מקרא...". מפרש את הכתוב "וישב ראובן אל הבור והנה אין יוסף בבור ויקרע את בגדיו" (בר' לו, כט), כך: "וישב ראובן בן. במכירתו לא היה שם שהגיע יומו לילך ולשמש את אביו. דבר אחר. עסוק היה בשקו ותעניתו על שבלבל יצועי אביו". תמיהה זו היא עניינו המרכזי של חיבור זה.

השאלה העיקרית, שחזרנו והתייחסנו אליה במהלך דברינו, מתוך נקודות ראות שונות, היא: מהי כוונת רש"י בביטוי "פשוטו של מקרא" ובמונחים מן השורש דר'ש' ? האם זהים אלה למונחים "פשט" ו"דרש" כגישות מתודולוגיות שונות לפירוש הכתוב ? האומנם הקטגוריות הפרשניות הללו הן שהסדירו את מלאכתו הפרשנית של רש"י, או שמא הינחו את גישתו לפירוש הכתוב אמות מידה אחרות, שאותן יש לדלות, לברר ולהגדיר מתוך עיון ובחינה של פירושי

1 נוסח דברי רש"י, מכאן ואילך, הוא על-פי מהדורתו השנייה של ברלינר. על הבעיות שבהתהדרת פירושו של רש"י, ועל ההסתעפויות ממהדורת זו, ראה מאמרו של זנה וכן ס' הוכרז, מהדורת פיליפ, עמ' י-יב (לפרטים על החיבורים הנזכרים בספר ראה במפתח הביבליוגרפי המובא בסופו).

שתי הגדרות אלה של המונח שונות זו מזו במהותן. לפי הראשונה מציין המונח משמעות הנלמדת על-פי דרך פירוש מסוימת. לפי ההגדרה השנייה מציין המונח כל פירוש, בכל דרך שהיא, הקולע לדעת בעליו או לדעת מעריכו לכוונת הכתוב. לפי הגדרה א' המונח הוא תיאורי. לפי הגדרה ב' המונח הוא ערכי. היינו, לפי מובן א' יכול פירוש על דרך פשט להיות גם בלתי נכון; לפי מובן ב' נקבע הפירוש כ"פשט" לפי ערך האמת שלו.⁵ לביטוי "דרך פשט" אין משמעות לפי מובן זה.

מכוח הניגוד למונח "פשט" משמש גם המונח "דרש" בשני מובנים מקבילים. לפי האחד הוא מציין פירוש בדרך מסוימת; לפי האחר הוא מציין פירוש בלתי נכון שאינו מעוגן בכתוב.⁶

יש שהמונחים משמשים ללא הבחנה במסגרת טישון אחד. כך, לדוגמה, קובע לאוטרבך שההבחנה בין "פשט", שהוא לפי הגדרתו "המובן המילולי של הכתוב", ובין "דרש", לא יכלה להתפתח בזמן העחק מפני שהתנאים האמינו שה"דרש" שלהם היא "הפירוש האמיתי של הכתוב ועל כן פשט".⁷

קביעה זו מניחה בעת ובעונה אחת שתי הגדרות שונות למונח "פשט". לפי הגדרה אחת המונח מציין פירוש בדרך מסוימת, מובחנת מדרך אחרת המוגדרת כ"דרש". לפי השנייה, המונח "פשט" מציין פירוש נכון, אמיתי, ובמקביל משתמעות שתי הגדרות של המונח "דרש": כדרך פירוש, וכמציין פירוש בלתי נכון.⁸

דרך נוספת שאנו מוצאים בספרות המחקר לתיאור המונח "פשט" היא הקליעה של הפירוש לכוונת המחבר. דרך זו היא ללא ספק בכלל המובן השני, שהרי פירוש כזה הוא מאליו פירוש נכון. לא מתחייב ממנו המובן הראשון, שהרי אין הכרח שכוונת המחבר תושג על-ידי פירוש מילולי דווקא. מאידך גיסא, ההנחה היא שהדרך לחשיפת כוונת המחבר היא באמצעות הפירוש

ודבריו הוא? ההנחה שבשתיקה, שאמנם קיימת זהות בין "פשט" ו"דרש" ובין "פשוט" ו"דרש" של רש"י, נראית טעונה עיון מהודש.

רש"י עצמו אינו משתמש במונחים "פשט" ו"דרש".⁹ מונחיו הם "פשוטו של מקרא" ולרוב "פשוטו" בלבד, ושמות ופעלים מן השורש "דרש". רש"י גם אינו מגדיר את כוונתו במונחים אלה. אף בהיגדיו המועטים על דרכו הפרשנית (כגון בפסוק מבראשית ג, ח, שהזכרנו אותו לעיל) אין כדי לסייע בהבנת המונחים, שכן אלה, אינם מוגדרים בהיגדים. על כן, לא רק שאין בהיגדיו כדי להבהיר את כוונת המונחים, אלא שהבנת כוונת ההיגדים לאשורה מותנית בבירור כוונת מונחים אלה בלשונו של רש"י.

מכיוון שכך, הרי שנקודת המוצא לבירור מעין זה היא בהכרח חיצונית לרש"י. היא מעוגנת במשמעות המונחים "פשט" ו"דרש" בתודעת החוקר. השאלה המדויקת שאנו מבקשים לברר היא, אם כן, האם מתבטאת במונחיו של רש"י, בהיגדיו על דרכו הפרשנית ובמלאכת פירושו, הבחנה בין הקטגוריות הפרשניות "פשט" ו"דרש" כפי שנגדיר אותם בחיבור זה. דומה, שעיקר אי-הבהירות במחקר רש"י נובע מאי-המודעות לעובדה שעשוי להיוח פער בין מושגיו של החוקר למושגיו של רש"י.

נפתח, אם כן, בהגדרת המושגים "פשט" ו"דרש" אשר תשמש ביסוד דיוננו. בחירת ההגדרה איננה שרירותית; היא נבעה משיקולים שבציע אותם להלן.

במרבית המחקרים הנוגעים בשאלת גישתו של רש"י לפשט ולדרש חסרה הגדרה מדויקת של מונחים אלה, כנראה, מתוך ההנחה שמשמעות המונחים מובנת מאליה. ואמנם, המונחים שגורים ונפוצים מאוד. אך דווקא בשל כך מתחייבת הגדרתם כשהם משמשים מושא למחקר. בהיותם שגורים, המונחים נושאים מטען של משמעויות לוואי המהוות סכנה לאחידות ולעקיבות שבשימוש בהם.

מן השימוש במונח "פשט", בלשון שיחה ובלשון מחקר, ניתן לראות שהוא משמש באחד משני המובנים האלה:

- א. פירוש מילולי, משמעות מילולית. לכך כנראה הכוונה בניסוחים מעורפלים כגון: משמעות טבעית, משמעות ישרה, משמעות פשוטה.³
- ב. משמעותו האמיתית של הכתוב, פירושו הנכון של הכתוב.⁴

2 בדקנו באורח שיטתי את פירושו של רש"י לתורה, למשלי ולחמש מגילות. מאלה רק בשש"ש ה, ז בא המונח "פשט" בצירוף הלשוני "לענין פשט". ראה עוד להלן הערה 7 בפי' השני.

3 המונח מתורגם בספרות המחקר ובמילונים על-ידי תארים כגון: literal, simple, plain, natural, straightforward sense; gewöhnliche Erklärung; einfache Bibelerklärung; natürlicher Schriftsinne.

4 הגדרה זו לרוב אינה מנוסחת בצירוף, אלא משתמעת מהקשרו של המונח. כגון:

... מזה גופא מוכח שאין הדרש פשוטו היחיד של המקרא" (הנשקה, עמ' 143). "חבל אם כן עבני ישיבה מדברים בסגנון שהמדרש הוא הפשט האמיתי...". (קפרמן, פשוטו של מקרא, עמ' 17).

5 ראה רוזנברג, עמ' 91.

6 לשימוש זה של המונח ראה: "... היו כמתנבאים איש כל הישר בעיניו ידבר בדמות דרש וטענות דמיוניות" (אברבנאל במבוא לפרשת משפטים); "אין זה אלא דרש בלבד" (אבן שושן, ערך "דרש"). לדוגמאות נוספות ראה להלן. לאוטרבך, עמ' 652.

8 מובן אחרון זה של המונח "דרש" משתמע ביתר בהירות מהמשך דברי לאוטרבך (עמ' 653). הוא תולה את היווצרות ההבחנה בין פשט לדרש בהתפתחות שהלה בעקרונות הפרשניים, שכתוצאה ממנה התייחסו האמוראים לפירושי התנאים ככפויים ומלאכותיים. לפי טענה זו, פשט הוא הפירוש המילולי הנכון, בניגוד לדרש שהוא הפירוש הכפוי, המלאכותי.

הערכת הפירוש נכונן או כבלתי נכון אינה נכללת בהגדרה זו. פירוש יכול להיות על דרך "פשט" גם אם הוא בלתי נכון לדעת מעריכו, בתנאי שהוא נוהג על-פי בחנים אלה. ידיעות לשונית ותגליות היסטוריות או ארכיאולוגיות, תיאוריות ספרותיות ותפיסות תיאולוגיות עשויות להשפיע על תכני הפירוש ולהוכיח שפירוש זה או אחר אינו עומד בפני הביקורת, אך אם דרך הפירוש תהא הולמת את המוגדר לעיל יהא זה פירוש על דרך פשט¹⁵. התביעה ל"ריאליזם" או לסבירות "ראציונאלית" אינה בהכרח מאיפיוני דרך הפשט. אם לפי הקשרו ומובנו הגלוי מדבר הכתוב, במה שאיננו בגדר הטבע דווקא, פירוש "ראציונאלי" יעמיד בניגוד לפירוש "פשטי".

מתוך התייחסות ניגודית להגדרה זו של "פשט" ניתן לומר, שפירוש על דרך דרש מבוסס על הגלום בכוח בלשונו של הכתוב, כשבחירת המובן בפועל אינה נקבעת על-פי מכלול הבחנים המגבילים והתחומים זה את זה אהדדי בפרשנות הפשט. בדברינו על הגלום בכוח בלשון כוונתנו בעיקר לריבוי המובנים אשר הלשון נושאת לפי טבעה, על מלותיה, ומבניה התחביריים. די למתבונן בריבוי המובנים הגיתנים לערכי הלשון במילון, כדי לעמוד על מגוון המשמעויות האפשרי. מלאכת פירוש היא מלאכת צמצום ההוראות האפשריות ובחירת ההוראה ההולמת את שיקוליו של הפרשן. ואולי אין ההבדל בין "פשט" ל"דרש" אלא הבדל במהות השיקולים הקובעים את הצמצום והבחירה הללו.

בשל ריבוי מובניה של הלשון ומורכבות השיקולים הנוטלים חלק בתהליך האינטרפרטציה, אפשר שיגיעו פרשנים שונים לפירושים שונים על-פי גישה מתודולוגית וזה (ואין זו אפשרות בעלמא; היא מוכרת היטב בעיקר בתחומה של ביקורת הספרות). ואפשר אף, שיחלקו האחד על פירוש חברו בטענה

מסביר את המונח "פשט" בכלל "אין מקרא יוצא מידי פשוט" בדרך זו: "אין מי שישל... להוציא ממובנו הראשון של המלות והדבורים ודרכי השמוש בהם בלשון, או מקשרו עם מה שלפניו ולאחריו או ממה שיגידו עליו ועל מובנו רעיו בספרי הקדש" (עמ' 244); לפי גוטמן: "חקר הכתוב על פי פשוטו בנוי על כללי חכמה הלשון והמליצה" (עמ' 17); ההגדרה של היינמן "המובן הפילולוגי" (לשוננו, עמ' 188) מכוונת לקווים כעין אלה שהבאנו בהגדרה. הדבר משתמע מדיונו המפורט על דרך הדרש (דרכי האגדה, בעיקר עמ' 96-97; 100). לפי סגל, פירוש לפי פשוטו הוא פירוש "לפי הכוונה הגלויה והישרה (הפשוטה) היוצאת מפירוש המלים והמשך העניין" (פרשנות המקרא, עמ' ב).

15 לדוגמה: על פירושי הרשב"ם אומר ליפשיץ כי "פשטיו הם לפעמים דרשות" (עמ' קס"ח). בכך נתכוון לומר, שלעתים פירושיו הלשוניים והענייניים דחוקים. הערכה דומה מביע מגדלסון, בהקדמתו לפירוש התורה, בלשון שהיא מדויקת וחד-משמעית יותר: "... הרשב"ם ז"ל מעמיק מאד בפשוטו של מקרא ולפעמים יותר מן הראוי עד שלאהבת הפשט הוא נוטה לפעמים מנקודת האמת" (אור לנתיבה, עמ' 53).

המילולי. ניתן לומר אפוא, שהגדרה כזאת של המונח "פשט" מכילה בתוכה את שני המובנים, היינו, פשט הוא הפירוש המילולי הנכון.

תיאור זה של המונח "פשט" גורר אחריו הגדרה ערכית שלילית של המונח "דרש". לדוגמה: סגל בדיונו במונחים אלה מגדיר "פשט" מנקודת הראות של דרך הפירוש: "לפי הכוונה הגלויה והישרה (הפשוטה) היוצאת מפירוש המילים והמשך העניין"¹⁰. אך מהמשך דבריו ניכרת התייחסות ערכית. באומרו כי הפשט מפרש "את הכתוב באופן אובייקטיבי", הוא מעמיד אותו כנגד הדרש, שבו נעשה הכתוב "כחומר ביד היוצר שמעצב אותו לפי דרכו ורצונו ומכניס לתוכו מה שהוא רוצה", המונח "דרש" אינו מוגדר כלל מצד דרך הפירוש.¹¹ במונחים "אובייקטיבי" ו"סובייקטיבי" מאפיין גם מלמד מונחים אלה. לפי הגדרתו: "הפשטן משתדל להגיע לכוונתם ולמשמעותם של הדברים כפי שיצאו כפי אומנם בשעה שאמרו"¹². ואילו הדרשן "נותן בכתוב שהוא מפרשו מכוונתו שלו וממחשבות לבו, פעמים — מדעת, ופעמים — שלא מדעת. במילים אחרות: הדרשן סובייקטיבי בפירושו, והפשטן משתדל להיות אובייקטיבי"¹³. אף כאן מתבטא יחס ערכי לפשט ולדרש.

ההגדרה שתשמם אותנו בחיבורנו היא ההגדרה התיאורית, שלפיה המונחים נבדלים מבחינת דרך הפירוש. רק על-פי הגדרה כזו ניתן לבדוק את הנושא. ההגדרה הערכית, ובכלל זה גם האיפיון לפי אובייקטיבי וסובייקטיבי, אינה מספקת בחנים "אובייקטיביים" להבחנה בין הפירושים, וההכרעה בין פשט לדרש נתונה, לפיהו, לטעמו האישי של הבא להבחין, היינו, ל"סובייקטיביות" שלו.

הגדרת המונח "פשט" כ"פירוש מילולי" היא מעורפלת ורחבה. לשם הבהרתה אנו מציעים את ההגדרה שלהלן: ביאור הכתוב על-פי לשונו, מבנהו התחבירי, הקשרו הענייני, סוגו הספרותי ומבנהו הספרותי, תוך יחסי גומלין בין מרכיבים אלה. לשון אחר: פירוש על דרך פשט הוא פירוש המתחשב בכל היסודות הלשוניים בהתרכבותם ומקנה לכל אחד מהם מובן על-פי השלימות.¹⁴

9 "המובן הפילולוגי שהתכוון אליו המחבר" (היינמן, לשוננו, עמ' 188).

10 סגל, פרשנות המקרא עמ' ב.

11 לדברי ביקורת על הבחנתו של סגל ראה מאמרו של רוזנברג. נעיר רק, שהאיפיון הכפול שמביא סגל, מחד גיסא על-פי דרך הפירוש, ומאידך גיסא לפי תודעתו וכוונתו של הפרשן, עשוי להביא להיגדים מנוגדים על אותו פירוש משתי נקודות הראות: פשט, לפי התכוונות הפרשן, ודרש מנקודת ראו. מתודית ואף לתפק.

12 מלמד, עמ' 5.

13 שם, עמ' 6. ניסוח הניגוד בין שתי הגישות איננו ממיטור אחד. בהגדרת הפשט מכריעה בחינת ההתכוונות, ואילו בהגדרת הדרש אין בחינה זו מעלה או מורידה (מדעת... או שלא מדעת). אף כאן יכול פרשן להיות פשטן מצד כוונתו ודרשן לדעת מעריכו בעת ובעונה אחת.

14 הקווים הכלולים בהגדרתנו נזכרים או משתמעים מתוך דיונים במובן זה. רב"ק

הוראות אלה של "פשט" ו"דרש" הן שתשמשנה בחיבור זה ועל-פיהן נכתב את תודעתו הפרשנית של רש"י כפי שהיא מתבטאת במונחיו, בהיגדיו הפרשניים ובפירושיהם.

*

לביור יחסו של רש"י ותפיסתו בעניין הפשט והדרש לא הוקדש עד לעשור זה²¹ מחקר מקיף ומיוחד. ההתייחסות לכך באה בחיבורים כוללים על רש"י. באלה לא נשאלו השאלות שהצגנו, אשר ככל הנראה לא נתפסו כטענות ברורות. החוקרים הגיחו, כי קיימת זהות בין "פשוטו של מקרא" והשורש דרש, לבין המונחים "פשט" ו"דרש", למרות העובדה שרש"י עצמו אינו משתמש באחרונים ואינו מגדיר את הראשונים. הנחת זהות זו משמעה בהכרח השלכה של תפיסת החוקר את המונחים על שימושם בלשונו של רש"י. יתר על כן, לרוב חוקרים אלה עצמם אינם מבהירים באופן חד-משמעי את כוונתם במונחים "פשט" ו"דרש", ולעתים מונחים אלה משמשים בדבריו של חוקר אחד בגווני משמעות שונים.

נדגים את אי-הבהירות המתבטאת בשימוש במונחים "פשט" ו"דרש" ובטשטוש הגבולות בין מונחיו של רש"י למונחיו של החוקר. להדגמה בחרנו בדבריו של ליפשיץ בנושא זה. מבין הדיונים הכלליים בשאלת יחסו של רש"י לפשט ולדרש דיונו של ליפשיץ הוא הרחב ביותר והמעמיק ביותר. יחד עם זאת, מתבטאת בדיונו אי-בהירות שהיא אופיינית למחקר רש"י.

ליפשיץ מגדיר את ההבדל בין הפשט לדרש כשתי גישות מתודולוגיות ורעיוניות שונות לכתוב. הוא מכנה פשט בשם "באור פרשני"²² לפי הגדרתו: "הבאור הפרשני ישים לב, בעיקר, לבאור הצורה הלשונית. הרעיון ממילא יובן לכל בן דעה"²³ וביאור זה שואף "לתת ללומד את הדברים המתפרשים, כפי שהבינם בן זמנם, עם הרגשות והרעיונות המתלווים עמהם".

כניגוד לפשט מעמיד ליפשיץ את המונח "דרש", שהוא מכנה אותו בשם "באור משפטי"²⁴ ובו הוא כולל את מדרש ההלכה נלבד.²⁵ מבחינה מתודולוגית מאפיין את הדרך הזאת דיוק יתר בצורה ובתוכן "אשר לרגלם התפרדנה המילים

21 לאחרונה (1981) ראה אור ספרו של גלס: פשט ודרש בפרשנותו של רש"י. חלק מן הליקויים שבחקירת גישתו של רש"י לפשט ולדרש באו על תיקונם בספר זה אך גם בו חסרות הגדרות מדויקות וההבחנות שבו לעתים אינן מחודדות כל צורך. אנו נתייחס למחקר זה במהלך דיוננו. על ספרו של גלס ראה: קמין, ביקורת.

22 ליפשיץ, עמ' ק"ס.

23 עמ' קס"א.

24 עמ' ק"ס.

25 עמ' קס"ד, הערה 5.

שגוי הוא באחד ממרכיביו, כגון שמבחינת הלשון אין הפירוש מבוסס, או שאין ההקשר תומך בו. לפי הגדרתנו, יהא אותו פירוש מוטעה או חסר סבירות, אך עדיין יהא פירוש זה פירוש על דרך "פשט" ולא "דרש".¹⁶ לשון אחר, "דרש" משמש בחיבור זה, כ"פשט", לכינוי גישה פרשנית בעלת קיום מתודות-לוגיים מובחנים.

התיאור הממצה ביותר של דרך הדרש הוא תיאורו של היינמן בספרו "דרכי האגדה"¹⁷ בצד הנחת האמוניות שביסוד גישה זו, מאיר היינמן את צדדיה המתודולוגיים של דרך הדרש. מטעם זה "אימצנו" את הגדרתו לעניינו. כיסוד ה"דרש" רואה היינמן את האמונה ב"תורה משמים". הגישה הפרשנית נובעת מעיקר אמונה זה: בסל מוצאה האלוהי של התורה דין הוא שתהא משמעותה נמסרת באופן שונה מזה של יצירה אנושית; על דרכי הפירוש, שהן דרכי חשיפת המשמעות, להלום את אופייה הייחודי. היינמן מציין שלושה כללים המונחים ביסוד דרכי פירוש אלה:

- א. יש לפרש את כל פרטי הפרטים שבכתבי הקודש מתוך דייקנות יתרה.
- ב. כל הפרטים באו אך ורק להורותו דעת.
- ג. כל חלקי הייבור (האותיות, המלים, הפסוקים, הפרשיות) ניתנים להיפתר לא רק על-פי המשך העניינים, כמו תעודות מעשי בני אדם, אלא נשארת בהם, מלבד ההוראה שהמשך העניינים קובע אותה, עצמאותם המלאה ואפשרות בלתי מוגבלת לצרפם.¹⁸

את הנקודה השלישית רואה היינמן כחשובה ביותר: "אפי הפילולוגיה האגדית לא יופיע אלא ע"י בירור ההנחה השלישית: אמונת חז"ל בעצמאות חלקי הדבור"¹⁹ וכן: "האמונה בעצמאות חלקי הדבור נתנה את סימניה באגדה במידה כזאת שאי-אפשר לתאר את דרכי הפירוש של חז"ל על פי מבנה ההרמנויטיקה הרציונלית המבוססת על ההכרה בשלטון הגמור של הלוגוס"²⁰ תכונה זו, עצמאות חלקי הדיבור, היא המבחינה בין זרז הפשט לדרך הדרש. הדרך הראשונה מבוססת על יחסי הגומלין בין "חלקי הדיבור" והשלמות העניינית ובין חלקי הדיבור לבין עצמם (המלה והמבנה התחבירי שהיא נתונה בו). דרך הדרש מניחה את אי-תלותם של המרכיבים בהקשר העניינים ובמבנה התחבירי עד לאי-תלותן של האותיות במלה המורכבת מהן.

16 כך, לדוגמה, אף אם תפיסתו הלשונית של המדקדק מנתם בן-סדק בן המאה ה-10 לא נתקבלה על דעת הדורות הבאים, הפירושים המבוססים עליה, ובכללם פירושיו של רש"י, אינם נכונים, אך אין הם בבחינת "דרש" על-פי הגדרתנו.

17 היינמן, דרכי האגדה, בעיקר עמ' 96-136.

18 שם, עמ' 96.

19 שם, עמ' 100.

20 שם, עמ' 102.

הלכה שחשבם לפשטי הכתובים ובין מדרש אגדה³² ובאותו עמוד: "לא הרבה אמנם באגדות שלא חשבן בעצמו לפשט". באלה כולל ליפשיץ במסגרת "פשט" גם "מדרשי הלכה" וגם "אגדות" שקודם לכן הגדיר אותם כדרכי פירוש עצמאיות השונות מן הפשט.

2. צירוף הלשון "והדרש (הוא) הפשט העליון"³³, שליפשיץ משתמש בו, קשה להולמו עם הגדרות המונחים שהוא עצמו הציע. המונח "פשט" בהקשר זה מובנו: משמעות הדברים, "הפשט כמשמעותם של דברים"³⁴, ללא התייחסות לדרך שבה משמעות זו נלמדת.

3. חוסר בהירות מתבטא גם במונח אחר שטובע ליפשיץ והוא "פשט כפול"³⁵, שאת התפיסה הגלומה בו הוא מייחס לרשב"ם. לדעתו, רואה הרשב"ם בכתוב שני מישורי משמעות: המשמעות המילולית הנלמדת מן ההקשר, והמשמעות המרומזת "על ידי אריכות הלשון ועל ידי שלשים ושתיים מדות של ר' אליעזר... ועל ידי שלש עשרה מידות של ר' ישמעאל", (הרשב"ם לבראשית לו, ב). השימוש במונח "פשט כפול" מעיד, שלדעת ליפשיץ שני המישורים הם במסגרת הפשט, וכך הוא כולל במסגרת פשט את מה שקודם לכן הגדיר כדרש. בדיון מוקדם על הפשט אצל רש"י הגביל ליפשיץ את משמעות המונח לתחום הראשון בלבד.

מן המובאות שלעיל נראה, שהמונח "פשט" משמש בדברי ליפשיץ לפחות בשתי משמעויות שונות:

- דרך פירוש בעלת איפיונים מתודולוגיים ברורים.
- סתם פירוש ללא התייחסות לדרך שהוא מושג בה.

לעתים נלווית למונח אף הערכה, כלומר פירוש על דרך פשט הוא הפירוש הנכון. ליפשיץ לא ראה קושי בכך שרש"י עצמו לא הגדיר את המונחים, והסבירם בהתאם לאופן שבו הבין הוא את המונחים "פשט" ו"דרש". כפי שציינו, בעיית המינוח מוחרפת בשל חוסר היכולת לנתח במלוא הבהירות את היגדיו של רש"י על דרכו הפרשנית. אף כאן עיקר הבעיה במחקר רש"י הוא בחוסר המודעות לקושי זה. בפרק המוקדש להיגדיו נדון בכך בהרחבה.

32 עמ' קפ"ו. כונתנו כאן רק להציג את שימושי המונח "פשט" ואיננו מתייחסים לעצם הטיעון. להוכחת דבריו מציין ליפשיץ את דברי רש"י במ' יט, כב. וכן ראה דברי רש"י שם לפסוק ט' "חטא הוא. לשון חטו כפשוטו ולפי הלכותיו...". המלמדים שהבזין רש"י בין "כפשוטו" ובין מדרש הלכה.

33 עמ' קס"ז.

34 שם.

35 עמ' קס"ג.

ולא תהיינה לאחדים במח הלומד"³⁶ ההבחנות דלעיל בין "פשט" ל"דרש" מתייחסות למתודה של הפירוש. אך ליפשיץ מבחין ביניהם גם מצד מגמתו של הפרשן: "בבאור הפרשני ההסטורי יש שאיפה תמידית לשחרור משעבוד ההנהגה, בעוד שהבאור המשפטי אין לו אלא הממשות הדינית בהנהגה"³⁷. כדרך שלישית של ביאור מעמיד ליפשיץ את "הבאור האגדי". דרך ביאור זו אינה מוגדרת אמנם במונח "דרש"³⁸, אך בפרטי תיאורה מייחס לה ליפשיץ את תכונותיו של מדרש ההלכה ואומר: "ולבסוף השתמשה האגדה בכל מדותיו של מדרש ההלכה"³⁹. ואף מבחינת התכלית מונה ליפשיץ את הכלית האגדה עם זו של מדרש ההלכה והיא: "למצוא בדברים את הצפון בהם, כאילו הצפון בתוך הגרעין"⁴⁰. ליפשיץ רואה, אם כן, הבדל מובהק בין פירוש על דרך פשט לפירוש על דרך דרש. ואף-על-פי כן, בשעה שהוא עצמו משתמש במונחים אלה, או בשעה שהוא מסביר את יחסו של רש"י אליהם, אין הבחנותיו נשמרות. אביא כמה דוגמאות בולטות:

1. לנגד עיניו (של רש"י) היה הפשט, ורק את המדרשים אשר חשבם לפשטים קבע בפירושו. כזאת נמצא ביחוד אצל מדרשי הלכה אשר אותם חשב בהרבה מקומות לפשט, משום שמדרש הלכה: שתירש בלבו ונעשה הכרח מחשבתו.⁴¹

נראה שבדבריו אלה משמש המונח "פשט" במובן שונה ממה ששימש לעיל. שם ציינו המונחים "פשט" ו"דרש" שתי גישות שונות לכתוב, הנבדלות זו מזו מבחינת השיטה. ואילו כאן מוצג מדרש הלכה, שהוא "דרש" לפי הגדרתו של ליפשיץ, כפשט. לפי האמור כאן אין אלה שתי זרכי פירוש שונות, אלא השוני הוא בהתייחסותו הסובייקטיבית של הפרשן אל הכתוב. אם פירוש מסוים הוא הפרשן "הכרח מחשבתו", הרי מבלי להתחשב בדרך שבה הוא מושג, הריהו פשט. משמע, שהיסוד המכריע במשמעות המונח כאן הוא ערכי ולא מתודי.

כעין מובן זה מתבטא גם במשפטים אלה: "רש"י הבחין היטב בין מדרשי

26 עמ' קס"א.

27 עמ' קס"ג.

28 "מנהג הלשון לכלול מדרש הלכה ומדרש אגדה בתוך המלה 'דרש' אף על פי שההבדל המהותי ביניהם רב מאשר בין הדרש והפשט. שאיפה מדרש הלכה היא הוודאות והאמת, בעוד שהאגדה היא יצירה פשית, שנשתחררה אף מן הכתובים הנדרשים" (עמ' קס"ה). אולם, מיד בהערה 6 לאותו עניין עצמו נראה שליפשיץ כשתמש במונח "דרש" לפי "מנהג הלשון" באמרו: "יש להבחין בדרש שלא מרצון. דרש שלא מרצון הוא זה כשבעליו נתכוונו לפשט" (שם).

29 עמ' קס"ה.

30 עמ' קס"ד.

31 עמ' קס"ה.

דבר דבור על אפניו (בראשית ג, ח). ואמר בקצת מקומות שמפרש על פי מדרש האגדה יען שמתישב על לשון המקרא (ויחי מ"ט כ"ב) או מפני שדורשו כפשוטו (תולדות כ"ה כ"ו).³⁶ כללו של דבר כשלשון המקרא טובל הכונה שהניחו המדרשות או לא יסור מפירושו ונחשב לו כפשוטו. ומפני זה נמצא במקומות אין מספר שרש"י יפרש כפירוש המדרשות בלי הזכרת המקור עד שנחשוב כי פירש כן מדעתו.⁴⁰

מן הקטע הזה עולה, שוייס מפרש את המונח "פשט" כפירוש "המתיישב על הלשון" או כפירוש שלשון המקרא "סובל". זוהי, כנראה, משמעות המונח בקביעתו שבפירושי רש"י רק "חלק אחד פשט". מדמשיך דבריו בקטע זה עולה מובן אחר למונח "פשט". מאותם "שני שלישי" הפירושים בס' בראשית ושלושת רבעי הפירושים בשאר ספרים שאותם לא ראה וייס כפשט נחשבו לרש"י כפשט, לדבריו, אלה שלגביהם לא אמר רש"י מאומה. קנה המידה לייחוס הערכה זו לרש"י איננו טיבם של הפירושים אלא שתיקתו של רש"י לגבי הגדרתם.⁴¹ משמעות המונח "פשט" בטענה כו היא פירוש הנחשב נכון בעיני בעליו. משמעות זו על הגוון הערכי שבה משמעת גם מן הזוהר בלשונו של וייס בין "עיקר פירוש המקרא" ל"פשוטו של מקרא". וייס אמנם שומר בניסוחו על המובן הראשון של המונח — מה שנחשב כמוישוב על הלשון נחשב פשט בעיני רש"י. אך הוספת מרכיב סובייקטיבי זה למשמעות המונח נוטלת ממנו את הוראתו כמתאר דרך פירוש בעלת איפיונים אויביקטיביים, והמונח נמצא מציין פירוש כנכון כאשר מאיוו שהיא בחינה הוא נחשב בעיני בעליו מיושב על הלשון. לו היה רש"י מכנה פירושים אלה במונח "פשט" היה הטיעון של וייס מבוסס, אך הלא עיקר הטיעון מבוסס על שתיקתו של רש"י.

גראה, שביסוד דברי וייס עומד הצורך להתאים את מלאכת פירושו של רש"י להצהרתו על דרכו הפרשנית בבראשית ג, ח, כפי שהבינה וייס. משהובן המונח "פשוטו" כמציין פירוש על דרך פשט הוגדרה כוונתו של רש"י, ובהתאם לה פירושו, כפירושים על דרך פשט. אולם זאת ניתן היה לעשות רק על-ידי תפיסה שונה של המונח "פשט" מזו ששימשה נקודת מוצא ואשר יצרה את המתיחות שבין ההיגד לפירושים. לאור שינוי זה במונח של המונח אין משמעות רבה לטענה, שרש"י ניקש לפרש על דרך פשט, אם פשט הוא למעשה רק פשט

39 משפט זה בדברי רש"י הוא ככל הנראה שיבוש טקסטואלי. עיין ברלינר לאתר.

40 וייס, תולדות רש"י, עמ' 51.

41 קנה-מידה זה מבסס וייס על כך, שלעתים רש"י מעיר על פירוש שהוא בניגוד ל"פשט" ולכן "מתוך שאנו רואים שבכל שאר הפירושים שפירש על פי מדרשם אינו מעיר מאומה למדנו שכל אלה נחשבו בעיניו כמתישבים על לשון המקרא" (שם). טענה דומה טוען וייס גם על פרשנות חז"ל. העניין עצמו — מדוע יש בדברי רש"י ביקורת על מדרשים אחרים ובמה אלה נבדלים מאחרים — טעון בירור. אך אין ללמוד מכאן לענין פשט.

כאן נסתפק בהדגמת הבעיה על-ידי ניתוח קווים אחדים בהיגד המפורסם של רש"י, המצוי בפירושו לבראשית ג, ח:

יש מדרשי אגדה רבים וכבר סדרום רבותינו על מכונם בכ"ר (ובשאר מדרשות) ואני לא באתי אלא לפשוטו של מקרא ולאגדה המישיבת דברי המקרא דבר דבור על אפניו.

החלק החשוב לענייננו הוא החלק השני של ההיגד, ובו שני מונחים מרכזיים: "פשוטו של מקרא" ו"אגדה המישיבת דברי המקרא". מתוך סמיכתם וחיבורם הניחו החוקרים ששניהם מכוונים לדבר אחד או לדבר דומה.³⁶ את "פשוטו של מקרא" פירשו כל החוקרים כ"פירוש על דרך פשט" ומתוך ההקבלה המשוערת בין שני המונחים תוארה מגמתו של רש"י בפירושו כשאיפה לפירוש המקרא על דרך פשט. כך אומר, למשל, צונץ בתחילתה של המאה ה"ט כי "הפשט הצח והבהיר אהוב ויקר לו מכל...".³⁷ ולאחרונה כותב מלמד: "כל הלומד רש"י למקרא מרגיש מיד שפשט ודרש משולבים בו אך רש"י ביכר את הפשט והוא היה יסוד ראשון וראש בפירושו".³⁸

כנגד משמעות זו, המיוחסת להיגד, עומדים פירושי רש"י אשר למעלה ממחציתם לקוחים, בצורה מילולית או בשינויים קלים, ממדרשי חז"ל ואשר אינם פירושים על דרך פשט, לפי תפיסת אותם החוקרים עצמם. פרשנות ההיגד יצרה, אם כן, מתיחות בינו ובין המתבטא הלכה למעשה בפירוש שעליו הוא אמור לחול. מתיחות זו יושבה על-ידי הפקעת המונח "פשט" מגדר איפיון מתודולוגי. אדגים עניין זה על-פי דבריו של וייס:

הרוב הגדול מפירושי [של רש"י] על התורה נוסד על דרשות התלמוד ומדרשי חכמינו הראשונים. כמעט שני שלישי ספר בראשית מבוארים לפי המדרשות ופירושו בשאר הספרים שלושה חלקים מהם דרשות וחלק אחד פשט. אך גראה שנכל מקום שמפרש כדרשת חכמינו ואינו מעיר מאומה שפשוטו אינו כן או בלי ספק נחשב בעיניו זה הפירוש כמתישב על פשוטו של מקרא... ואמנם לא לבד במקראות שעקרים דינים כי אם גם בחלק הספורי שבתורה יפרש רש"י על פי מדרשית ונחשב לו פשוטו של מקרא. והוא עצמו הודיע לנו מדתו באיזה אופן נחשבו לו המדרשות כעיקר פירוש המקרא ובאיזה אופן לא. וכך אמר רש"י בפירוש אני לא באתי אלא לפשוטו של מקרא ולאגדה המישיבת דברי המקרא

36 עיין להלן עמ' 62—66.

37 צונץ, תולדות רש"י, עמ' 292 (בתרגום העברי דף י"א ע"ב).

38 עמ' 359. רק בשנים האחרונות נשמעות הסתייגויות ממסקנה זו ומסתמנות גישות חדשות. ספרו של גלס מוקדש כולו לשאלה זו. וכן ראה: גרוסמן, רש"י, עמ' 1561; גרינברג, פרשני צרפת, עמ' 693—694.

בעיני רש"י ואינו עונה על קריטריונים אובייקטיביים, אף לא על אלה של הטוען טענה זו.

וייס ביקש להראות, שרש"י היה נאמן להיגדיו ופירש על דרך פשט במשמע של פירוש לשוני הקשרי, ונמצא מלמד שרש"י פירש בדרכים שונות שנחשבו בעיניו כפשט, היינו כפירוש הולם המשקף את כוונת הכתוב לדעתו. המונח נשמר אך נתרקן מתוכנו.⁴²

הארכנו בדברינו על גישתו של וייס משום שהתפיסה שביטא חזורת בעיקרה במרבית המחקרים⁴³ ליקויי הגישה הם בהעדר בירור משמעות המינוח כפי שהוא משמש בדברי רש"י, ובהשלכת תפיסת החוקר את משמעות המינוח על שימושו של רש"י. ליקויים אלה קבעו את דרכנו בחיבור זה. התרכנו בבירור המונח "פשוטו של מקרא" והשורש דר"ש, כפי שהם מופיעים בפירושו של רש"י, דנו במשמעות היגדי הפרשניים של רש"י ובחנו אותם מצד המינוח ומצד טיב הפירושים שעליהם הם מוסבים. את אשר העלינו מדין זה הדגמנו על-פי מבחר מפירושו של רש"י.

את העיון בגישתו של רש"י פתחנו בחקירת הגישה לפשט ולדרש בפרשנות חז"ל, וטעמינו עמנו. קרקע גדולו הרוחני של רש"י הוא עולמם של חז"ל, עולם התלמוד והמדרש. מונחיו שאובים מתוך אוצר לשונם ורובי פירושו — מתוך מקורותיהם. ייחודו הפרשני של רש"י נתגבש מתוך התמודדות ביקורתית עם גוף המסורת הנרחב שעמד לפניו ועל כן לא יובן אלא מתוך השוואה לגישות שביסוד מסורת זו.

42 מבין הפירושים שרש"י אינו מעיר עליהם מאומה מציא וייס פירושים שיסודם בכתיב מלא וחסר, בדרך רמו וגימטריא. למרות שאין רש"י מעיר עליהם דבר אין וייס מייחס לרש"י את הערכתם כפשט וטוען שבעיני רש"י "לא נחשבו הפירושים על דרך זה יותר ממה שהם באמת — פרפראות... וללא הועיל הם למי שמבקש לדעת דבר קדשנו על נכון לפי כוננתם הברורה ועל אמתתם" (תולדות רש"י, עמ' 37). היסוד לייחוס הערכה כזו לרש"י איננו בדבריו של רש"י, אלא במושגיו של וייס על הפשט.

43 ראה: "ובכלל נוכח לומר כי בכל מקום שמפרש רש"י על פי הדרש ואינו מעיר על זה מאומה כי נראה זה בעיניו לפשט גמור" (פוננסקי עמ' xv); "לנגד עיניו היה הפשט ורק המדרשים אשר חשבם לפשטים קבע בפרושו" (ליפשיץ עמ' קפ"ה). "עם כל אהבתו לאגדה משתדל רש"י לבחור איתם דברי אנדה המתאימים לפשט הכתוב כפי מצב הפרשנות בזמנו" (ברלינר, תולדות פירושי רש"י, עמ' קמ"ט. במקור הגרמני: עמ' 26).

פרק ראשון

"פשטיה דקרא", "פשוטו של מקרא" בספרות חז"ל

בפרק זה נשאל על תודעתם הפרשנית של חז"ל טאלה וזה לשאלה ששאלנו כבר על תודעתו הפרשנית של רש"י: באיזו מידה מתבטאת בגישתם למקרא הבחנה מודעת, ברורה ומוגדרת בין פשט לדרש. נושא זה הוא רחב ונכבד, אך דיונו כאן לא לשם עצמו הוא בא, אלא לשם ביורר טיבה ורקעה של תפיסת רש"י. על כן, הגבלנו את עצמנו להכרחי להבנת תפיסתו. מיקדנו את עיונו בקטגוריה הפרשנית "פשט" ובדיקת המינוח מן השורש פ'ש'ט, אגב דיון זה הערנו גם על שימושו של השורש דר"ש. לא עסקנו בשורש זה בהרחבה, אלא נסמכנו על מסקנות המקובלות במחקר. לדעת רוב החוקרים משמש השורש דר"ש' בהוראה כללית של פירש או ביאר, ואין הוא מציין דרך פירוש מוגדרת. לשאלת הפשט והדרש בספרות חז"ל שני היבטים שונים. היבט אחד הוא האובייקטיבי, ועניינו בעצם קיומם של פירושים, אשר ניתן לסווגם לאחת משתי דרכי פירוש אלה. היבט אחר הוא ההיבט הסובייקטיבי, ועניינו בקיומה של הבחנה מודעת בין שתי דרכי הפירוש. ההיבט הראשון עוסק במעשה הפרשני, השני — בתודעה הפרשנית, ואין ההיבט האחד יכול ללמד על חברו. העובדה, שפירוש מבטא דרך פרשנות זו או אחרת יכולה להיות מקרית מנקודת הראות של הפרשן בלי להעיד בהכרח על התכוונות ומודעות.

ברבים מן המחקרים העוסקים בפרשנות חז"ל משמשים היבטים אלה ללא הבחנה.² דבר זה מתבטא, למשל, בכך שראייה להבחנה ואף להערכת הפירוש

1 התרכנו בעיקר באזכורים של השורש פ'ש'ט בתלמוד הבבלי. ככל הנראה, אין השורש פ'ש'ט נזכר במובן ב'א'ר' בספרות התנאים; המונחים "פשטיה דקרא" ו"פשוטו של מקרא" ודאי שאינם נזכרים בה. אלה הם מחידושי האמוראים בארץ-ישראל ובבבל. בהעדר קונקורדנציות למרבית קובצי המדרשים אין התמונה שבידינו לגבי המצוי בהם שלמה. על-פי התרשמותנו אף בהם תפוצתו של המינוח מן השורש פ'ש'ט, היא מועטת.

2 יוצא דופן בענין זה הוא מחקרו של דובשיץ, שיצא לאור ב'1893. בספרו, הדן